

Egri Péter

A PARADOXON MINT A SZIMBÓLUM KARIKATURÁJA

Szimbólum és paradoxon között mind történeti és irodalomtörténeti, mind esztétikai és poétikai szempontból bensőséges összefüggés figyelhető meg.

1. A kései Ibsen szimboliztikus, Hofmannsthal, Maeterlinck, vagy Yeats szimbolista és Wilde vagy Shaw paradox drámája ugyanannak a történelmi korszaknak szülte. Mindkét drámatípus a századvég, századforduló és századelő monopolisztikus törekvései következtében előződött társadalmi ellentmondások, új értékviszonyok világtörténelmi és világirodalmi tükré.

2. A szimbolizmus felő tartó vagy szimbolista dráma a világkép belső feszültségeinek nyilvánvaló felfokozódásakor átvált a paradoxonba /Ibsen: A tenger asszonya, Kis Eyolf; Joyce: Számkivetettek; Maeterlinck: Aglavaine és Sélysette/.

3. Shaw paradox drámájában az író világnézetének két válságos szakaszában, a Nietzsche-hatás időszakában és az I. világháború kirobbanását követő értékkrízis idején felszaporodnak a jelképek /Az orvos dilemmája, Megtört szívek háza/.

4. Jelkép és paradoxon belső felépítésének kapcsolatát drámai sűrítettséggel és karikatúrisztikus kihagyottsággal állítja magyarázó fénybe Karinthy: A känguru

című Ibsen-paródiája, mely A vadkacsáról rajzol az ibseni alkotásmódot s kivált az ibseni szimbólumteremtést általános érvényességgel is jellemző találó torzképet.

A karikatúra III. felvonásában Nyafson halkán, nagyga elé meredve kängurunak szólítja Hjalmart, s amikor az nem érti, miért lenne ő känguru, Nyafson megmagyarázza, feltárva előtte élete nagy felfedezését: "Hjalmar, megmondom neked. En tegnap rájöttem valamire, valamire.

/Titokzatosan./ Tudod, Hjalmar, rájöttem, hogy mi mindnyájan känguruk vagyunk! ... Mikor tegnap megmutattad nekem a kängurut, egyszerre világosság gyúlt a fejemben. Es rájöttem a mi nagy, borzasztó völgzetünkre. A mi lelkünk olyan, mint a känguru lelke, amely felszökik, magasba tör: - de nem tud megállni a négy lábán."¹

A känguru-jelkép a vadkacsa-szimbólum komikusan konzseniális megfelelője. Szerkezete hiven követi azt a modellt, amelyet a vadkacsa-jelkép felállít és a szimbolista mozgalom kivetít: olyan jelkép, mely nem első-sorban annak a jele, aminek képe, bár kifejezetten és kifejezően annak képe, aminek jele. Ahogyan a vadkacsa nem egyszerűen az észak-norvégiai erdők és vizek vadmadara, s nem is pusztán az a madár, amelyet Werle megsebesített, és Hjalmar, Hedvig és Ekdal dédelget, hanem a hazugság, áltatás, öneselés, megalkuvás, életidegenség, különösség, különöség, veszélyeztetettség, társtalanság, sebezhetőség, megsebezhetőség, monokülvés, áldozatul esés, önfeláldozás, illúzió, szépség, tisztaság, szabadság és

érték számos más, pontosan meg nem határozható képzetet is felidéző és társító érzéki megjelenése, úgy a kékuru sem csupán az ausztráliai mezők ugrándozó vadja, s nem is kizárólag az az állat, amely az előző héten váratlanul beugrott Hjalmar ablakán, hanem a magasbatörő, de aláhulló lélek sóvárgásának, esendőségének és esetlenségének, korlátatlan illúzióinak és korlátolt lehetőségeinek, vágyainak és végzetének különféle és különböző asszociatív sorokat kifeszítő és megpendítő parodisztikus megtestesülése - és megtestesült paródiája.

Egybevethető Ibsen vadkacsája és Karinthy kékuruja kép és jelkép genetikus viszonyának szempontjából is. Már A vadkacsában is megfigyelhető, hogy a jelkép nem mindig olyan természetesen nő ki a képből, mint a hajtás a tőből. A vadkacsa III. felvonásában egy ízben Gregers Hedviggel beszélget a vadkacsáról, a padlás zárt mesevilágáról és Hedvig terveiről. Gregersnek feltűnik, hogy a padlás "Nappal egészen más, ... mint este, holdfényben."² Hedvig megerősíti Gregers megfigyelését: "Ó, teljesen. Reggel egészen más, mint délután; s esőben is más, mint napsütésben."³ Az a jelentőségteljes nyomaték, amely az efféle megnyilatkozásokat kíséri, csiklandozhatta Karinthy komikai érzékenységét, mert A kékuruban, amely hangsúlyozottan "Norvég dráma öt felvonásban",⁴ miután Nyafson kijelenti, hogy még mindig esik, Wekerke félig felül, rámered, és szünet után így szól: "Még mindig. Az éjjel is esett, az erdők egészen nedvesek lettek."⁵ - Gregers

és Hedvig tovább társalog a vadkacsúról, Hedvig magányosnak és furcsának mondja, s Gregers a lány megfigyelését azzal erősíti meg, hogy a vadkacsa "odalent volt a tenger mélységében".⁶ Hedvig elmosolyodik a kifejezésen, különösnek találja, hogy Gregers a tengerfenék helyett a tenger mélységéről beszél. Itt úgy tűnik, a jelképet a kép helyreigazítja. Gregers további faggatózására azonban Hedvig elárulja, miért is mosolygott voltaképpen: "Mert amikor egyszerre - hirtelen - a benti dolgokra gondolok, úgy tetszik, mintha ez a hely mindenestül a 'tenger mélysége' volna."⁷ Ezúttal mintha a kép - a vadkacsu padlásvilága - tűnne át jelképbe. Hedvig intuitív illúziója azonban csak egy pillanatig tart, a lány tüstént hozzáteszi, hogy amit mondott, "igazán nagy csaozás".⁸ Ezzel szemében a jelkép visszavált a képhez. Gregers azonban más véleményen van, s a lánnyal folytatott párbeszéde szakadatlan oszoillálás a jelkép és a kép között.

"Gregers: Nem, egyáltalán nem az.

Hedvig: Dehogynem, hisz ez mégiscsak padlás.

Gregers ráméred: Annyira bizonyos benne?

Hedvig elcsodálkozik: Hogy padlás-e?

Gregers: Nos, egész határozottan tudja?

Hedvig hallgat, s álmélkodva néz rá."⁹

Mivel itt a képre és a jelképre egyaránt nagy nyomaték o-szik, s a kettő közötti cikázás a két sík polarizált voltát fokozatosan tudatosítja, a kép és jelkép különbsége és távolsága annak ellenére is megmarad a néző tudatában,

hogy Gregers és Ibsen egyaránt a köznapi valóság nem hétköznapi titokzatosságára, jelképes jelentésére és jelentőségére kívánja felhívni a figyelmét. E távolság érződik akkor is, amikor Ibsen egy valóságos szükségletet egy jelképes ozelekvéssel kíván kioldítani, vagyis amikor Gregers Werle a hamis illúzió megszüntetésének ideális követelését a vadkacsa fizikai megsemmisítésére is kiterjeszti. Hedvig először elfogadja Gregers javaslatát, de később furcsának tartja a gondolatot: "reggel, ahogy fölébredtem, s tegnapi beszélgetésünk eszembe jutott, ropant furosnak éreztem az egészet ... Este, az első pillanatban gyönyörűnek tetszett; de aztán aludtam rá, s akkor már nem láttam benne semmi különöset."¹⁰ Kép és jelkép távolságát méri ki Gina értetlensége is, mely Gregers jelképeit mindig pusztán képeknek tekinti. Gina éppúgy nem érti, miért fanatizálnak körülötte mindig a vadkacsáról, mint ahogy Dutta sem fogja fel, miért hasonul Hjalmar egyre inkább a känguruhoz.

Mindez nem jelenti azt, hogy az ibseni vadkacsa nem jelentős és jellegzetes jelkép, hanem csak azt mutatja, hogy még egy ilyen sugallatos szimbólumban is feszültség támadhat jelkép és kép között, s azt bizonyítja, hogy nem akármilyen kép alkalmas arra, hogy jelképpé minősüljön át. Csak az olyan kép lehet a szimbolista mozgalom világgképének keretében jelkép, amely képes arra, hogy ne elsősorban annak legyen jele, aminek képe, hanem annak képe, aminek jele. A szimbólum kép és jelkép érzé-

ki és hangulati összefüggését korántsem szakítja meg teljesen. A kép és jelkép közötti feszültség megnövelése viszont, a képnek más képpel való helyettesítése a néző, az olvasó lírai azonosulását komikai kivülmaradássá változtatja. Ez történik - Ibsen szándéka szerint - A vadkacsá-ban, amikor Gina a legalaposabban köznapi értelemben fogja fel Gregers legmagasabban szárnyaló jelképeit, s így Ibsen Gina prózai földhöztapadtságát és Gregers valóságtól elrugaszkodott fellengzősségét egyszerre tudja ironizálni. De ez megy végbe - Ibsen szándéka ellenére - akkor is, amikor Gregers mindenáron be akarja bizonyítani Hedvignek, hogy a padlás nem padlás, hanem a tenger mélysége. És ez következik be - a karikaturista tudatos céljának megfelelően - amikor Karinthy a vadkacsát kenguruval helyettesíti. A jelkép költőisége nem tűri az elemző távoltage. Éppen ennek hiánya sorolja be Ibsen vadkacsáját a romantika és a szimbolizmus röptető fészeken költött nagy szimbolikus madaraknak, Coleridge, Daudelaire és Melville albatroszának, Poe hollójának, Ady és Csehov sirályának, Maeterlinck kék madarának hosszan vonuló, jelképes rajába.

Maeterlinck kék madara és Csehov sirálya a magas égi lebegésével és magas szárnyalásával természetesen ivben repíti fel a művész vagy a drámai hős vágyait. Daudelaire albatrosza ugyanilyen szabadon száll, ha az életidegen szépség szimbólumaként a magasba tör, s csak akkor botlik meg roppant szárnyában, ha otromba matrózok közt,

a hajó fedélzetén lépked. Ibsen vadkacsája azonban csak annyiban emelkedett jelkép, amennyiben Hedvig világból kilépő tisztaságát és tragikus önfeláldozását fejezi ki. /Ezt Karinthy nem ironizálja./ Amennyiben azonban Hjalmar és az öreg Ekdal alacsonyán szántó pályáját vagy posványba menekülő, iszapba bűvő magatartását is hordozza, annyiban már lentebb járó szimbólum: Ibsen kispolgár-kritikáját is megtestesítő kispolgári jelkép. Ezt a tulajdonságát karikirozza szellemesen Karinthy, amikor a vadkacsát kenguruvá változtatja, melynek lelke a magasba tör ugyan, de nem tud megállni a négy lábán. Mihelyt a léleknek négy lába nő, éppúgy lehetetlen vele a költői együttérzés, mint ama patológikus lélekkel, melyen végzetes daganat támad. Konkrétan és elvontnak a képzavarig közvetlen összekapcsolása és ünnepélyesen nehézkes összekovácsolása óhatatlanul komikus benyomást kelt, melyet tovább növel az a tény, hogy Karinthy a hatást az ibseni túlmotiváltság szellemében még meg is duplázza: a kenguru fel-felugráló, de mindig visszahuppanó lelkének végzetét a léleken tenyésző fatális daganat determinálja. A daganat ellen meghirdetett harc Ibsen Brandtől Gregers Werléig sorjázó s végül is tragikomikus jelleget öltő reformerhőseinek elvont és gyakran jelképes programját karikirozza: "Nyafson: Nekünk egy borzasztó nyomás, egy fenyegető felhő ellen kell küzdenünk, Hjalmar. Minden erőnket meg kell feszítenünk, hogy legyőzzük a daganatot..."¹¹

Karinthynek az ibseni szimbólum természetére és

szerkezetére vonatkozó megfigyelése teljesen egybevág a fiatal Lukács György megállapításával. A modern dráma fejlődésének története című könyvében Lukács így ír:

"Ezek a szimbólumok azért kellenek Ibsennek, mert ezek emelik föl a magában véve csak egyéni esetet tárgyaló cselekményt a téma általános magaslátára ... az ibseni dráma végtelenül bonyolult szerkezete mellett rendkívül nehéz megőrizni a szimbolikus tárgy vagy személy kétoldalúságát. Azt t.i., hogy minden pillanatban egyszerre organikusan, még gondolatban is elválaszthatatlanul élet és szimbólum legyen, hogy ez a két tulajdonsága sohase válják el egymástól. Mert egészen világos, hogy amely pillanatban elválik, allegória lesz a szimbólumból ..."¹² Bár a problémát - amint Lukács is megjegyzi - Ibsennek A vadkaosában sikerült leginkább megoldania, kép és jelkép itt sem esik teljesen egybe, s e lappangó inkongruenciát fokozza fel, szemléli kívülről, és közelíti szorosán Karinthy a humoros allegóriához, sőt a paradoxonhoz A känguruban.

Ennek eszköze az ismétlődő, szimbolikus vezérmotívum karikírozása a paródiában. Ahogyan a vadkaosa-motívum át meg átszövi az Ibsen-dramát, és biztosítja jelképes egységét, úgy a känguru motívum is szakadatlanul visszatér a Karinthy-karikatúrában, és megteremti parodisztikus egységét. A parodisztikus párhuzam alapja a vadkaosa-szimbólum növekedése és fokozódása. A jelkép ugyanis nemcsak mind több tulajdonságot és összefüggést

von hatókörébe, hanem egyre szuverénebb kizárólagossággal uralja is azokat a jelenségeket, jellemeket és vonatkozásokat, amelyekre kiterjed. Gregers például A vadkacsa III. felvonásában még annyit jegyez meg csak tapogatózó minősítéssel Hjalmarról, hogy szinte úgy érzi, benne is "van valami" a vadkacsából.¹³ A IV. felvonásban már teljes bizonyossággal állapítja meg: "Sok van benned a vadkacsából, Hjalmar."¹⁴ Később pedig, miután Gregers rábeszélte Hedviget, hogy áldozza fel a vadkacsát Hjalmar kedvéért, és az V. felvonásban Hedvig a vadkacsa helyett önmagát lövi szíven, akkor a vadkacsával való jelképes azonosulás már egészen bensőséges.

Ezt a folyamatot vezeti tovább ironikus mederben Karinthy. Először csak paródiája címében tüzi a karikatúra homlokára a jelképet, majd Hjalmar mondja el Nyafsonnak, hogy egy kengurut tart a kamrájában. A karikatúra III. felvonásában a jelképes vezérmotivum már paradoxonná változik, amikor Nyafson kengurunak aposztrofálja Hjalmart, és magyarázatképpen közli vele, hogy "mi mindnyájan kenguruk vagyunk!"¹⁵ Nyafson számára ez az igazság csak látszólagos képtelenség, amelyet felfedezése hitelesít; Hjalmar számára pedig a megállapítás valószínű képtelenség, melyet Nyafson bizonykodása valószínűsít.

Hogy mily mértékig, azt az elkövetkezendő események hivatottak megmutatni. A III. felvonás végén Nyafson "halkan, de erősen"¹⁶ inti Hjalmart, hogy vigyázzon

a kängurura. A IV. felvonásban Hjalmar "különös orrhangon"¹⁷ kéri Dutta, nem volt-e ott Nyafson, s miután Buttától megtudja, hogy Nyafson ott volt, s megnézte a kängurut, Hjalmar "lefelé mozgatja a kezeit", majd "előregörbitett lábakkal felemelkedik".¹⁸ Minthogy a köznap-i valóságban jelképes igazság lappang, a milió - már Ibsennél s még inkább Karinthynál - különössé válik. Az V. felvonásban Hjalmar - a Csinát elhagyni akaró, de nem tudó Ibsen-figura pozicionális karikatúrájaként - "az ajtónál áll, jobbkarja és ballába kívül, az orra is. Így beszél befelé egészen a felvonás végéig."¹⁹ Mikor Dutta kérdi, mit áll az ajtóban, Hjalmar azt válaszolja, csak a lábát gyakorolja, és kifelé rug. Később Wekerke látogatába érkezik, s ekkor Hjalmar is "lassan, észrevétlenül belép és helyet foglal egy széken, előrebukott fejjel, eleresztett tagokkal".²⁰ Dutta, kinek fogalma sincs arról, milyen jelképes folyamatok mennek végbe körülötte, bejelenti, hogy a känguru megdöglött. A közlést követő nagy csend után Hjalmar egyszerre "hosszan feláll, orra megnyúlik, ajka leliffen. Két kezét előrenyújtja."²¹ Ugrik ... nyelve kilóg, szemei becsukódnak, arcvonásain valami rémes, tehénszerű szelidség ömlik el. Az asztal tetejére ugrik, onnan a plafonra."²² Dutta attól tart, hogy Hjalmar megbolondult, Wekerke fureszkodik, Hjalmar pedig "óriási ugrásokban keresztülrohan a szobán és nyaritani kezd."²³

Semmi kétség: a jelképes azonosulás parodisztiku-

san paradox végpontján s az ibseni szimbolikus vezérmotivum önállósulásának pontos karikatúrájaként, Kjalmar kenguruvá vált. Wekerke Nyafsont vádolja, Nyafson a másik jelképes vezérmotivumot, a lelken nőtt daganatot okolja, Karinthy pedig a patológikus determinizmus és a monokülvő szimbolizmus parodisztikus összekapcsolásával zárja a paradoxonig feszített karikatúráját.

5. A vadkacsa szimbólumának karikatúrisztikus paradoxonra változtatása A kenguruban szimbólum és paradoxon poláris összefüggésére figyelmeztet.

A paradoxon mint látszólagos képtelenség vagy valószínűsített abszurditás szintén két síkra osztja a valóságot, mint a szimbólum; a jelenséget szembeállítja a lényeggel, akár a szimbólum; s a lényeg szemszögéből értékelt jelenségvilágot pusztá látszattá devalválja, miként a szimbólum. Minthogy - amint láttuk - a jelkép nem elsősorban annak jele, aminek képe, bár annak képe, aminek jele, a szimbólum szerkezetében eleve benne rejlik egy paradox mozzanat. Ezt a meghatározás paradoxona természetesen nem teremti, csak kifejezi, a karikatúra komikai távolságtartása pedig felerősíti és felszínre hozza. Ibsen, Hofmannsthal, Maeterlinck és Yeats szimbolisztikus, illetve szimbolista és Shaw, Wilde s Karinthy paradox drámája egy töről ágazik kétfelé.

Az összefüggés poláris volta abban mutatkozik meg, hogy míg a szimbolista drámaozgalmak jelképe a pusztán valódinál és felszínesnél igazibbnak és igazabbnak to-

kintett lényegszférát hajlamosak mitizálni, vagy legalábbis a költői sejtések és sejtetések talányosan sokértelmű, nem ritkán tragikus tartományává változtatni, addig a shaw-i intellektuális dráma vagy a Karintly-féle dráma-karikatúra paradoxonai látszat és lényeg szatirikus kontrasztját nyújtják, s rendszerint demitizáló jellegűek. A vadkaosa-jelkép és a kenguru-paradoxon drámai szerepének különbségé is innen ered: a szimbólum a jelenléteket jelenéssé varázsolja, a paradoxon karikatúrát rajzol róla.

J e g y z e t e k

- 1 Karinthy Frigyes: Így irtok ti. Bp., 1954. pp. 7-8., 433.
- 2 Ibsen, H.: A vadkaosa. Henrik Ibsen színművei. Ford. Hajdú Henrik. Bp., 1966. II. p. 655.
- 3 I.m. p. 696.
- 4 Karinthy Fr.: i.m. p. 480.
- 5 U.o.
- 6 Ibsen, H.: i.m. p. 698
- 7 U.o.
- 8 U.o.
- 9 U.o.
- 10 I.m. p. 735.
- 11 Karinthy Fr.: i.m. p. 483.
- 12 Lukács Gy.: A modern dráma fejlődésének története. Bp. 1911. I. pp. 475-6. A szöveg helyesírását modernizáltam.
- 13 Ibsen, H.: i.m. p. 703.
- 14 I.m. p. 718.
- 15 Karinthy Fr.: i.m. p. 483.
- 16 I.m. p. 485.
- 17 U.o.
- 18 U.o.
- 19 U.o.
- 20 I.m. p. 485.
- 21 Karinthy koronként a filmburleszk technikájára emlékeztető motívumokat is felhasznál irodalmi karikatúráiban.
- 22 U.o.
- 23 U.o. - A paradoxon lírai szerepére vö.: Egri Péter: A költészet valósága. Bp., 1975. pp. 141, 162, 164, 168, 203, 340.